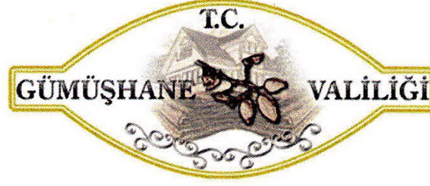

KATILIM SERTİFİKASI

İSMAİL KÖSE

Gümüşhane Üniversitesi ve Gümüşhane Valiliği tarafından düzenlenen *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumuna* **"İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane Üzerinden Trabzon Limanına Ulaşan Ticaret Yolları (1850-1900)"** başlıklı bildiriyle katılmıştır.
25-26 Mayıs 2010, Gümüşhane.

Prof. Dr. İhsan Günaydın
Rektör

Enver Salihoğlu
Vali

İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Trabzon Limanı'na ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900

İsmail Köse*

Özet

19. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz Bölgesi'ni araştıran ve büyük kısmı belli misyon altında Trabzon'a gelen İngiliz seyyahlar bir şekilde ya Gümüşhane'den geçmişler yada Gümüşhane'de bulunan antik kalıntı ve eserleri incelemişlerdir. Seyyahların hatıratları incelendiğinde yoğunlaştıkları temel konunun demografik yapı, coğrafi özellikler ve Osmanlı vatandaşı Hıristiyan uluslar ile Müslüman olmakla birlikte etnik olarak Türk kimliğinden ayrı düşünülen vatandaşlar olmuştur. Seyyahların araştırma ve hatıralarının belli konulara, örneğin W. Eleroy Curtis'in Trabzon-Gümüşhane-Tahran-Tebriz kervan yoluna, Biliotti'nin Sadak antik buluntularına, Austen H. Layard'ın Gümüşhane'deki madenlere yoğunlaşmış olması tek elden görevlendirilerek Bölgeye gönderildikleri tezini güçlendirmektedir.

Seyahatleri dönemindeki Osmanlı-İngiliz dostluğundan yararlanarak tüm Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşan, ellerindeki Padişah fermanları ile devlet görevlilerinden her türlü yardımı alan seyyahlar, buna mukabil Hıristiyan vatandaşlara gösterdikleri anlayış ve toleransı Türklerden esirgemişler, üstü kapalı kelimeler ile Türkleri barbar ve geri kalmış olarak göstermeyi yeğlemiş, etnik ayrılıkları teşvik etmişlerdir. W.E. Curtis'in Rus işgalindeki Batum'a vardığında, *"...Muhammedi (Müslüman) şehirlerde haftalar geçirdikten sonra kadınların örtüsüz yüzlerini görmek çok mutluluk vericiydi. .... Her Türk şehrinin sahip olduğu ağır (musty) kokudan kurtulmak, kir bulaşmaksızın sokaktaki sağlıklı temiz köpeklere dokunabilmek çok hoş şeylerdi…"*[1] sözleri aslında yoruma gerek bırakmaksızın ele alınan dönem seyyahlarının düşünce yapısını ortaya koymaktadır.

Bu çalışma kapsamında 1850-1900 yılları arasında Trabzon ve Gümüşhane hakkında bilgi veren İngiliz seyyahların hatıratları incelenerek, bahsedilen dönemde Trabzon'dan başlayıp ve bitip iki yönlü olarak Gümüşhane üzerinden geçen ticaret yolları, Gümüşhane şehrinin sosyo-ekonomik durumu ve demografik yapısı İngiliz Seyyahların bakış açısından ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kervan yolu, antik buluntu, Roma, Rusya, deve, Gümüşhane Armudu, toprak dam.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

* Bildirimi gözden geçirerek düzelten ve beni yönlendiren Doç. Dr. Sayın Necmettin Alkan'a müteşekkirim.

[1] William Eleroy Curtis, **Araound The Black Sea-Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea, Roumania**, Hodder & Stoughton, New York, 1911, s. 57.

Trade Routes Connected to Gümüşhane and Trabzon in British Travelers' Diaries 1840-1900

Summary

British travelers who came Black Sea and Trabzon area either way passed through Gümüşhane or arranged surveys in the antic sites of Gümüşhane. When their diaries searched it is seen that basic subjects travelers focused on are: demographic structure, surface morphology, Ottoman subject Christians and though they are Muslims other non-Turkish ethnic groups. Focusing on determined subjects for instance W. Eleroy Curtis in his diaries tackles with caravan route between Trabzon-Gümüşhane-Tahran-Tebriz, Billiotti tackles with Satak *Satala* antic settlement, Austen H. Layard tackles with mines in Gümüşhane prove the idea that travelers have been sent by an authority to explore these areas.

During their travels, travelers very well benefited from the friendship between Ottomans and Great Britain, having Imperial firmans however they are not as tolerant to Turkish people as they were to other Christian subjects. They always imply and condemn, insult Turkish people even though volunteer service of state servants. When W.E. Curtis arrived to Batumi where was under Russian occupation at that time says that; *".. It was decidedly pleasant to see the unveiled faces of women again, after several weeks in Mohammedan towns…. It was pleasant to escape the musty smells which are attached to every Turkish town and see healthy, clean dogs that could be touched without condemnation…"*[2] Show the real intend of the travelers.

Under this work, diaries of British travelers between 1840-1900 have been searched and trade routes starting from Trabzon through Gümüşhane leading to their destinations. The demographic, socio-economic and geographic structure of Gümüşhane city also has been evaluated and unearthed by the view of said travelers.

Key words: Kervan yolu, antik buluntu, Roma, Rusya, deve, Gümüşhane Armudu, toprak dam.

[2] Curtis, a.g.e., s. 57.

Giriş

Trabzon ile Gümüşhane arasında, Karadeniz'deki en yüksek zirve olan Kaçkar-Verçenik Dağ silsilesinin devamı olan Zigana ve Soğanlı Dağları bulunur. Zigana Dağları aynı zamanda MÖ. 4. yüzyılda Onbinlerin dönüş yolunda kullandığı güzergahtır. Onbinler, Zigana zirvelerinden geçerken Karadeniz'i görmüşler ve zorlu bir yolculuktan sonra Trabzon'a varabilmişlerdi.[3] Kuzey yamaçlarda hala Onbinlerin bakiyesi yığma taşlar mevcuttur ve Zenefon'un anlatımına uygun olarak bu noktadan açık havada Karadeniz görülebilmektedir.[4] Zigana dağlarının hemen güneyinde, Soğanlı dağları yer alır ve her iki dağ silsilesinin kuzey ve güneyi çok yoğun olarak yerleşim almış, pek çok manastır, kilise ve şapelin inşa edildiği bölgelerdir. 1800 metre irtifaya kadar yaz kış konaklanan köy yerleşimleri ve 1800 metre irtifadan sonra, sadece yaz aylarında yarı göçebe olarak çıkılan yayla yerleşimleri bu iki dağ silsilesinin her iki yanında çokça mevcuttur.

Bilinen tarihi boyunca, Trabzon aktif kadim bir liman kenti idi ve karayolu ile Trabzon limanına gelen tüm mallar Gümüşhane'den geçmek zorundaydı. 13. yüzyılın ünlü seyyahı Marko Polo'nun verdiği bilgilere göre; Trabzon'dan hareket ederek, Maçka Gümüşhane arasındaki dağ zincirini geçmekte olan kervanlar; Kazvin, Nişabur ve Badahşan'a veya Kabil ve Gazne üzerinden Hint limanlarına ulaşmaktaydı. Yine bu tarihlerde Trabzon'dan başlayıp, Gümüşhane'den geçerek Bağdat'ta biten bir ticaret yolu mevcuttu ve Trabzon'dan Tebriz'e gitmekte olan kervanlar buraya yaklaşık 30-32 günde ulaşabiliyorlardı.[5]

W. Eleroy Curtis *"Karadeniz Etrafında"* adlı seyahatname niteliğindeki eserinde, Trabzon-Gümüşhane sınırları içerisindeki kısmının aynı zamanda Onbinlerin Dönüş yolunda kullandığı güzergah olan *Trabzon-Tebriz-Tahran* arasındaki kervan yolunun yüzyıllar boyunca çok iyi şekilde korunduğunu, deve kervanlarının ortalama 1380 kilometre (860 mil) uzunluğundaki mesafeyi gidiş-dönüş yaklaşık altmış günde gidebildiklerini ve 19. yüzyılın başlarında bu yoldan yıllık yirmi bin devenin geçerek yük taşıdığını kaydetmektedir.[6] E. Lord Weeks de, *"Karadeniz'den İran'a ve Hindistan'a"* adlı eserinde; *Trabzon-Gümüşhane-Erzurum-Teb*riz arasındaki kervan yolunun bitiş noktasının Trabzon limanı olduğunu ve bu yolun dünyadaki en eski kervan yolu rotası olduğundan şüphesi olmadığını, kervanların çoğunlukla gündüz dinlenip, gece yolculuk yaptığını söylemektedir.[7] Ortaçağın en büyük seyyahlarından İbn-i Battuta ise; 14. yüzyılın ilk yarısındaki seyahatinde, o dönemde Kadı Burhaneddin idaresi altında bulunan Gümüşhane hakkında; gümüş madenlerinin bulunduğunu, nüfusunun çok, Irak ve Şam yöresinden tüccarların gelip gittiği bir yer olduğunu söyleyerek çok daha erken tarihlerde yukarıdaki bilgileri teyit etmektedir.

20. yüzyıl başlarındaki Trabzon Salnameleri kayıtları da Gümüşhane hakkında önemli bilgiler verir. Dağ silsilesinin Gümüşhane tarafında: kilise, manastır ve büyük Hıristiyan köyleri vardır ki, bunların en önemlileri madencilik ile de uğraşan *Krom, İstavri* ve *İmer*'dir. Yağlıdere üzerinde çatallaşan ana vadinin kuzey doğu yönünde Krom, Krom'un yaklaşık 12 kilometre doğusunda İstavri ve İstavri'nin üç kilometre doğusunda da İmer yerleşimleri yer almaktadır. Çok yoğun yerleşim yerleri olan bu yörelerdeki yapıların büyük kısmı ortaçağ özelliği göstermektedir ve ortaçağ'da Trabzon'daki krallığı yönetmekte olan Komnenoslar'ın Krom'dan geçmekte olan antik yolun güvenliğini sağlamak için bir kale yaptırdığı

---

[3]Ksenophon Anabasis, **Onbinlerin Dönüşü**, Çeviren; Tanju Gökçöl, İkinci Baskı, Sosyal Yayınlar, Ankara, 1998, s. 144.

[4] Tim Mitford, **Thalatta, Thalatta: Xenophon's View of the Black Sea,** Anatolian Studies, Vol. 50 (2000), British Institute, Ankara, 2000, s. 127-128.

[5]Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 373.

[6] Curtis, a.g.e., s. 46-47.

[7]Edwin Lord Weeks, **From The Black Sea Through Persia and India**, Harper & Brothers Publishers, New York, 1896, s. 2.

bilinmektedir.[8] İstavri ve İmer'den farklı olarak, Krom aynı zamanda önemli bir bakır madenine sahiptir ve bu önemi salnamelerde de belirtilir.

Tüm belirtilen özelliklerinden dolayı 19. yüzyılın başlarından itibaren Trabzon ve Gümüşhane misyonerlerin, değişik milliyetten seyyahların ve araştırmacıların çalışma sahası haline gelmiştir. Bahsedilen dönemde bölgeden geçmiş olan Alman seyyahların günlükleri ve düşünceleri Necmettin Alkan tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştı.[9] Alman ve İngiliz seyyahların seyahatnameleri incelendiğinde belli bir misyon eşliğinde bölgeye geldikleri ve neyi, nerede, nasıl araştıracaklarını çok iyi bildikleri görülmektedir. 1838 yılında Küçük Asya *Asia Minor* olarak isimlendirdikleri Anadolu coğrafyasını keşfe çıkacak İngiliz seyyahlara verilen talimatname örneği ile bu tarihten sonraki seyyahların çalışma, kullandıkları ekipman ve araştırmalarının yönelimi birebir örtüşmektedir;

> *"…Misyon (Anadolu'daki araştırma görevi) Majeste Kraliçenin tavsiye ve takdim mektubu ile donatılacak, (seyyahların) Küçük Asya'daki Türk bölgelerinde iyi kabul görmeleri için gerekli fermanları almaları sağlanacaktır. ... Mümkün olan tüm yerlerin özellikle yüksek düz alanların ve tepelerinin irtifası, göllerin derinliği ve geçilen belli rotalar kayda geçirilecektir.*
>
> *…Yer isimlerinin, dağların, nehirlerin, köylerin vb. yerel yazım imlasına dikkat edilerek kayıt altına alınmasına özel önem verilecektir. Geçilen yerlerde konuşulan farklı lehçeler kaydedilecek, özellikle Yunanca yazıtlar tam bir doğrulukla kopyalanacaktır. ... Bu çalışmalarınızda Hıristiyan Kültürünü Geliştirme Topluluğu tarafından destekleneceksiniz ve gerekli nakdi kaynaklara ulaşabileceksiniz.*
>
> *... Bölgenin maden kaynakları ve Dicle boyunca buralarda elde edilecek objelerin nakliyesi için gerekli şartlar araştırılacaktır. ... Onbinlerin Dönüşleri esnasında kullandıkları güzergâh titizlikle araştırılacak ve kayda geçirilecektir. ... Araştırmalarınız esnasında yanınızda, irtifa ölçer, sekstant, pusula, termometre, küçük teleskop, cep pusulası, meyil ölçme aleti, gerekli kitaplar, haritalar, astronomik tablolar, deniz yıllıkları gibi tüm gerekli ekipman bulunacaktır."*[10]

Yukarıda da görüldüğü gibi 19. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarını araştırmaya gelmiş olan İngiliz seyyahlar belli bir amaç doğrultusunda, gerekli talimatları alarak bölgede araştırmalar yapmış, daha sonraki yüzyıllardaki İngiliz sömürüsü ve işgale yönelik askeri harekatı için gerekli alt yapı çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. İngiliz seyyahlar ile birlikte aynı tarihlerde bölgede bulunan diğer seyyahların da benzer talimatlarla hareket ettikleri bilinmektedir.

Aynı dönemdeki Alman seyahatnameleri ele alan Necmettin Alkan'ın çalışmasını tamamlayıcı nitelikteki bu bildiride; Anadolu'da bilinçli olarak başlamış olan keşif ve araştırma çalışmaları esnasında 1840-1900 yılları arasında Gümüşhane'den geçmiş olan İngiliz seyyahların günlüklerinde ve yayınlarında Gümüşhane'nin nasıl tarif edildiği ele alınarak, adı geçen dönemde Gümüşhane'nin ekonomik, demografik ve yerleşim durumu irdelenmeye çalışılacaktır.

---

[8] Bryer vd., a.g.e., Part- 1, s. 268, 287.

[9] Bkz. Necmettin Alkan, "*Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüshane ve Çevresi"*, **History Studies**, Volume 2/I 2010, s. 82-97. Ayrıca bkz. Necmettin Alkan, *"Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüshane ve Çevresi"*, **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 611-624.

[10] John Washington, W. I. Hamilton, *"Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Adressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan, 1st June, 1838"*, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 9, (1839), s. xiii-xxii. hhtp://www.jstor.org/stable/1797711,[11/04/2008].

İngiliz Seyyahların Güncelerinde Gümüşhane

Austen H. Layard Gümüşhane'nin madenlerinin öneminden bahseder ve kervan yolları üzerinde bulunması nedeniyle şehrin hem Trabzon hem de Erzurum ile yoğun ilişki içerisinde olduğunu söyler.[11] Layard, Trabzon'dan yola çıkarak Gümüşhane'ye varmıştır ve bir zamanlar Gümüşhane'den geçmekte olan kervan yolunun Karadeniz ile İran ve Orta Asya'yı birbirine bağladığını söylemektedir. Layard'a göre; Trabzon limanında birleşen kervan yolları Gümüşhane sınırlarının yakınında üçe ayrılmaktadır. Birinci güzergâh, dağların yükseklerinden, yaylalardan geçen ve atların otlamasına izin veren yazlık güzergâhtır. Bu yol kar yağdığında kapanmaktadır. İkinci güzergâh orta kısımlardan geçen merkezi bir yoldur. Üçüncü ve daha alçak yerlerden geçen üçüncü güzergâh, daha çok tüccarların tercih ettiği bir yoldur ve Gümüşhane'nin maden bölgelerinden (Krom, İstavri, İmer) geçerek Trabzon'a ya da İran veya Orta Asya'ya ulaşmaktadır. Gümüşhane'de ayrılan bu üç yol tekrar Bayburt'ta birleşmektedir.

Layard'a göre; 1850'li yıllarda Gümüşhane'den geçerek Trabzon'a ya da Orta Asya ve İran'a ulaşan kervan yolları aynı zamanda Avrupa ile bu ülkelerin ticaretinin de belkemiğini oluşturmaktadır.[12] Layard, araştırmalarında kervan yolları üzerinde yoğunlaşmıştır ve Gümüşhane'deki madenler, demografik yapı ya da şehrin genel görünüşü hakkında bize çok fazla bilgi vermez.

Diğer bir İngiliz Seyyah, 1858 yılında Gümüşhane'den geçmiş olan Humphry Sandwith ise, Gümüşhane'nin Anadolu'daki en önemli maden yerlerinden birisi olduğunu, ağaçsız taşlık arazilerin maden bakımından çok zengin olduğunu söylemektedir. Humphry keza, madenlerde Rum, Kürt ve Türklerin çalıştığını, madenlerinin yanında, Gümüşhane'in kervan yolları ve meyveleri ile, örneğin tatlı armudu ile de meşhur olduğunu söylemektedir.[13] Humphry, Gümüşhane'nin çok büyük bir yerleşim olmadığını ve evlerinin taş yapılı düz çatılı olduğunu söylemektedir. Humphry'ye göre 1858 yılında Gümüşhane'de altmış altı maden vardır ve bunların on ile on beş tanesi bakır madenindir. Madenler Avrupa tekniğinden çok uzak olan ilkel yöntemlerle işletilmektedirler ve mevcut madenler arasında kurşun önemli bir yere sahiptir.

Humpry, Gümüşhane armudunun, İngiltere'den buraya bir ya da iki asır önce yerleşen İngilizler tarafından getirildiğinin tahmin edildiğini duyduğunu fakat bu düşüncenin fakir Türklerin kendilerine ait iyi bir meyveye sahip olamayacağı görüşünden kaynaklanan milli bir kendini beğenmişlik sonucu ortaya çıkmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemektedir.[14] Güncesinde daha çok Osmanlı topraklarının Gümüşhane-Hakkari-Tokat üçgenindeki maden yataklarını ve listesini ele alan Humpry, Gümüşhane'den sonra Kale isimli yere gittiğini yolda iki yüz attan oluşan ve Gümüşhane'ye doğru gitmekte olan bir İran kervanına rast geldiğini söylemektedir.[15]

Humpry, güncesinde Gümüşhane'nin demografik yapısı, doğal şekilleri ve şehir yapısı hakkında yüzeysel bilgiler vermekle yetinir ve madenler konusunda detaylı bilgi verir. Gümüşhane'deki en önemli maden yataklarının bulunduğu yerlerden bir tanesi olan ve aynı zamanda kervan yollarının geçiş yolu üzerinde konumlanan Krom, İstavri ve İmer hakkında çok kısa bilgi vermekle yetinir ve Dağların Karadeniz tarafı ile karşılaştırıldığında Gümüşhane tarafının çıplak fakat maden bakımından zengin bir araziden oluştuğunu söyler.

J. G. Taylor 1860'lı yıllarda Gümüşhane'den geçmiştir. Taylor, diğerlerinden farklı olarak Gümüşhane'ye Erzurum üzerinden gelmiş ve ilk olarak Kelkit ilçesinde konaklamış,

---

[11] Austen H. Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon**, London, 1853, s. 5.
[12] A.g.e., s. 5.
[13] Humphry Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars**, London, 1856, s. 35-39.
[14] A.g.e., s. 39.
[15] A.g.e., s. 42.

Kelkit'in yüksek yamaçlarındaki Roma ve Bizans kalıntısı tapınak ve kale yapılarını incelemiştir. Taylor'a göre Gümüşhane sınırları içerisinde arkeolojik değere sahip, antik eserler, mozaikler ve süslemeler bulunmaktadır. İncelemelerini Gâvur Dağı, Şiran ve Kelkit üçgeninde yoğunlaştıran Taylor, bu bölgelerdeki arkeolojik buluntular ile ilgili önemli bilgiler vererek, Gümüşhane ile Maçka ve Giresun arasındaki ilişkiyi de açıklar.

Gümüşhane etrafında geniş bir alanda saha incelemesi yapmış olan Taylor'un geçtiği ve gördüğü yerleri bazen tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü Taylor, giriş kısmında bahsedilen "Talimatname"ye uygun olarak, köylerin ve geçtiği diğer yerlerin 1860'lı yıllardaki isimlerini yerel söyleyişe uygun olarak İngilizce okunabilecek şekilde yazmış ve böylece yer isimlerinin harf dizilişini değiştirmiştir. Bu nedenle adı önceden bilinmeyen bir yerin ismini Taylor'un isimlendirmesi ile tespit etmek mümkün olmayabilmektedir. 1860'ın ikinci yarısının başında Gümüşhane'ye Erzincan üzerinden gelmiş olan Taylor, yolculuğu esnasında önemli tarihi kalıntıları hakkında bilgi sahibi olduğu Satala *Sadak* yerleşimini ziyaret etmiştir. Taylor, Satala'da görmüş olduğu kalıntıların Bizans dönemine ait olduğunu ve buradaki eserlerin üzerlerinde Yunanca yazıtlar bulunduğunu söylemektedir. Taylor'a göre taşlara kazınmış olan bu yazıtlar daha çok mezar taşı niteliğindedir. Bununla birlikte Taylor, halen yerleşik olan bitişik köydeki evlerin duvarlarında ve döşemelerinde Bizans dönemi devşirme mozaikleri ve heykel yontuları gördüğünü de not etmektedir. Tespit ettiği heykel ve mozaiklerin tanımlamasını yapan Taylor, kalıntılar arasında değişik dönemlere ait sikkeler bulduğunu da söyleyerek kervan yolunun bir zamanlar Satala'dan geçtiğini söylemektedir.[16] Taylor buradaki ziyaretinden sonra Gümüşhane kent merkezine uğramadan sahile yönelmiş, Kelkit ve Şiran yolunu takip ederek Giresun'a bağlı Karahisar kalesindeki kalıntıları incelemek üzere Giresun'a gitmiştir.

Horatio Southgate Gümüşhane'ye Trabzon üzerinden ve muhtemelen kışlık kervan yolu güzergâhını takip ederek gitmiştir, çünkü yolunun Karakapan'dan geçtiğini söylemektedir. Southgate'e göre; Trabzon ile Gümüşhane arasındaki mesafe at sürüşü ile yaklaşık üç gün sürmektedir. Southgate, Gümüşhane'yi tarif ederken, şehrin dört yanından yüksek dağ yamaçları ile çevrili bir "amfi tiyatroya" benzediğini söylemektedir. Kerpiç evler fakirliği göstermektedir ve dağ yamacı gibi bir biri üzerine inşa edilmişlerdir. Evler arasındaki yollar dar ve bakımsızdır.[17]

1840-1900 yılları arasında Gümüşhane hakkında bilgi veren İngiliz seyyahlar içinde Gümüşhane kent merkezini en detaylı şekilde tanımlayan seyyah Southgate'tir. Southgate, dağın Gümüşhane yakasına döndüklerinde yaz mevsiminden kış mevsimine giriş yaptıkları hissine kapıldıklarını yolda kendilerini dondurucu bir kar fırtınasının karşıladığını söylemektedir. Buradan İstavri *Stavros* (haç, çarmıh) Köyü'ne ulaşmışlardır. İstavri'de genç bir Rum köylü Southgate ve arkadaşlarını ağırlamıştır ve geceyi atlarını da dinlendirmek için burada geçirmişlerdir.[18] Sabah Gümüşhane'ye doğru yola çıktıklarında İstanbul'dan yeni evlenmiş olduğu hanımı ile Erzurum'daki görev yerine giden bir kaymakamla birlikte yola devam ettiklerini hikaye eden Southgate, İstavri'den sonra havanın açıldığını ve güneş altında yolculuk yaptıklarını söylemektedir.

Southgate'in anlatımına göre; İstavri'den yola çıktıktan sonra, çıplak dağların eteklerinden, derin vadilerden ve akarsuların yanından geçerek, Cumartesi günü öğle üzere Gümüşhane'ye varmışlardır. Yardımcısını İstanbul'dan almış oldukları ferman ile birlikte valiye gönderdiğini ve valinin kendilerine, Gümüşhane madenleri baş emininin evinde

---

[16] J.G. Taylor, **Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866,** Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 38 (1868), s. 287-289.
[17] Horatio Southgate, **A Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia,** Vol. I, London, 1840, s.153-160.
[18] A.g.e., s. 155-156.

kalacak bir yer ayarladığını söylemektedir. Southgate bundan sonra Gümüşhane kent merkezinin geniş bir tasvirine yer verir.

Vadilerin alt kısımlarında uzanmakta olan şehir, dik eğimli dağların oluşturduğu yamaçlar ile çevrili bir alanda amfi tiyatro şeklinde inşa edilmişti. Southgate'e göre şehrin görünüşü içinde ve dışında dahil olmak üzere iticidir. Düz toprak damlı evlerin her biri diğerinin üzerine binmiş şekilde dağ yamaçlarındaki toprak yumrular gibi inşa edilmişlerdi. Evlerin aralarındaki geçişler kirli, düzensiz bıktırıcı dar sokaklardan oluşmaktadır. Southgate, bundan sonra seyahatnamesindeki tasvirlerinde kendisini misafir eden halkı maksadını aşan toleranssız ifadelerle tasvir ederek okuyucularına ilkel bir Osmanlı Anadolu halkı resmi çizmektedir. Ona göre, şehir halkı, Gümüşhane'nin yukarıda bahsedilen bakımsız ve kirli diğer özelliklerini aynı şekilde üzerlerinde taşımaktadırlar. Şehir sokaklarında sürekli eski yada kirli bez parçalarına sarılı kadınlar ve durmadan para isteyen yarı çıplak çocuklar ile karşılaştıklarını söylemektedir. Kalacakları yere varıncaya kadar elliye yakın benzer karakter ile karşılaşmışlardır.

> *"Aşağımızda uzanan şehir bir amfi tiyatro şeklinde, bükülmüş dağ yamaçları boyunca uzanan dik yamaçlar ile çevrelenmişti. Onun (şehrin) görüntüsü bununla birlikte ve bunsuz oldukça rahatsız edici idi. Onun (şehrin) düz toprak damlı evleri dağların yamaçlarındaki toprak kümeleri gibi bir biri üstüne binmiş şekilde inşa edilmişti ve evlerin aralarındaki sokaklar, pis, düzensiz ve bıktırıcı dar geçitler şeklinde uzanmakta idi. Şehirde yaşan halk da, bulundukları yerin diğer özelliklerine oldukça iyi bir şekilde uyum sağlamış görünmekteydiler. Biz her yerde kirli (rags) yada eski (squalid) bez parçalarına sarılı kadınlar ve para dilenen yarı çıplak çocuklar ile karşılaştık. Kalacağımız yere ulaşmadan önce bu karakterdeki yaklaşık elli kişi ile yüz yüze geldik".*[19]

Bundan sonra Southgate Gümüşhane'nin tarihi üzerine bilgi vermektedir, ona göre şehrin tarihi hem bugünkü durumunu hem de mevcut şartları açıklamaktadır. Gümüşhane'nin etrafındaki dağlar bağırlarında farklı türlerde cevherler barındırmaktaydılar, bu nedenle şehrin kurulması için şuan ki elverişsiz yer seçilmiştir ve şehir simini de mevcut madenlerden almaktadır. Gümüşhane'nin dağlarında yıllık 600 okka (1500lbs) (yaklaşık 770 kg) gümüş hasılatı elde edilmekteydi ve çok sayıda ailenin geçimi buna bağlıydı. Bu oran şuanda yirmi ile otuz okka düzeyine (25 ile 38 kilo arasında) inmiştir ve bunun sonucu olarak nüfusun büyük kısmı işini kaybederek fakirlik ve sefalet içine düşmüştür.[20]

Southgate'e göre insanların manevi değerlerindeki gelişme medeni gelişimleri ile yoğun bir ilişkiye sahiptir ve Gümüşhane madenlerini keşfetmesi kendi araştırmaları için çok önemli bir olgudur. Madenlere bağlı istihdamın yok denecek seviyeye inmesinden sonra halkın Gümüşhane'de bu kadar kalabalık bir şekilde ikamete devam etmesinin temel nedeni Türk hükümetinin, halkın bir şehirden diğerine Sultan'ın izin fermanı olmaksızın, ki fakir tebaanın bu fermanı alması hemen hemen imkansızdır göç ve ikametini yasaklayan münasebetsiz düzenlemesidir. Southgate, bu yasanın aynı zamanda Türk idari sisteminin dar görüşlülüğünü ortaya koyduğunu, ekonomik yada mantıklı bir izahı olmadığını, günü kurtarmaya yönelik olduğunu söylemektedir. İmparatorlukta bir yerden bir yere kitlesel göçler neticesinde bazı yerler boşalmıştı ve bunu engellemek için yukarıdaki yasa uygulamaya konulmuştu. Nüfusu bulunduğu yerde muhafaza etmeye yönelik olan bu yasa ile yüzlerce fakir Gümüşhane halkı açlığa mahkum edilmişti, halbuki bu insanlar tarımla ilgili

[19] A.g.e., s. 158.
[20] A.g.e., s. 158.

başka bir yerde istihdam bulabilir ya da imparatorluk topraklarındaki başka bir yerde daha kârlı bir madende çalışabilirlerdi.[21]

Southgate, Gümüşhane'nin nüfusunu sekiz yüz aile olarak vermektedir ve bu nüfusa şehrin aşağı kısmındaki vadiler de dahildir. Mevcut nüfusun iki yüz ailesi Yunan *Rum*, iki yüz ailesi Ermeni ve kalan kısmı da Müslüman'dır. Ermeniler içinde sekiz Katolik Ermeni ailesi bulunmaktadır. Katolik Ermenilerin bir papazı vardır fakat kiliseleri yoktur. Rumların geç dönemlerde kurulmuş iki yeni gelecek vadeden okulu bulunmaktadır. Bu iki Rum okulunda başkentte eğitim gören öğretmenler tarafından, antik ve modern Yunanca, el yazısı öğretilen temel derslerdi. Southgate'in anlatımına göre öğrencilerin büyük kısmı kendisini görmeye gelmişti ve öğrencilerden İstanbul (Southgate İstanbul değil Kostantinopol demektedir) Yunancası'nın tatlı ve belagatlı tonunu duymaktan büyük bir mutluluk duymuştu. Öğrenciler bu düzey Yunancayı yukarıda bahsedilen okullarda öğrenmişlerdi ve çocukların ebeveynleri iyi bir dil bilgisi olmasına rağmen Southgate'in tercümanının bile anlayamayacağı ağır bir aksanda konuşmaktaydılar.[22]

Southgate'in ziyareti esnasında Rumlara özel bir önem verdiği, Rumları öne çıkarmaya çalıştığı ve Rum öğrenciler arasındaki eğitim düzeyinden büyük mutluluk duyduğu görülmektedir. Yunanistan'ın Osmanlı'dan koparılması ve her geçen gün başta İngiltere ve Rusya olmak üzere büyük devletlerin teşvik ve yardımı ile Osmanlı aleyhine büyümesini teşvik eden İngiliz politikası talimatnameler eşliğinde Osmanlı topraklarında araştırma yapan İngiliz seyyahlar tarafından da aynı şekilde sahiplenilmiştir.

Southgate son olarak, şehrin rahatsız edici durumuna rağmen kendi rahatının çok iyi olduğunu, ev sahibinin kendisine kendi dairesini verdiğini, bu gibi misafirperverliğin Müslümanlara has olduğunu, ev sahibinin kendisine Yunanlı olduğunu söylediğinde biraz şaşırdığını kaydetmektedir. Yunanlı ev sahibi Türklere tanınmış bir ayrıcalık olan sarı ayakkabılar giymekte ve beyaz başlık takmakta idi, bu ayrıcalık bazen yüksek görevdeki Yunanlılara da verilirdi, Southgate'e göre ev sahibinin misafirperverliği Türk'e benzeme özelliklerini tamamlamaktaydı.[23]

Gümüşhane ve özellikle Sadak *Satala* antik kalıntıları üzerinde inceleme ve araştırma yapmış önemli bir devlet görevlisi Alfred Biliotti'dir. İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcısı olarak görev yapan Biliotti 1874 yılında Sadak'a bir inceleme gezisi düzenlemiştir.

A. Biliotti inceleme gezisinde daha çok arkeolojik eserleri ve Roma, Bizans kalıntılarını tespit etmeye çalışmıştır. Tespitlerini raporlar halinde İngiliz Hariciyesi'ne bildiren Biliotti bir anlamda kendinden sonraki arkeolojik araştırmalar için de rehberlik etmiştir. Biliotti'nin raporunu okuduğumuzda Sadak bölgesinde antik değeri olan kalıntıları bulmak ve tespit etmek için British Museum tarafından görevlendirildiğini görmekteyiz. Billiotti, Sadak'da yapmış olduğu çalışmalarda bulduğu taşınabilir buluntuları götürmekle yetinmemiş, civarda yaşayan köylülere bulacakları ve kendisine getirecekleri antika eşyalar için önemli miktarda para vereceğini de vaat etmiş ve British Museum'un gerçekleştireceği bir kazının ortalama maliyetini de çıkartmıştır.[24]

> *"...onlara (köylülere) değere sahip antik objeler getirmeleri durumunda iyi miktarda ödeme yapacağım sözünü verdim, tespitlerime göre bu çeşit buluntulara değer verilmediği ve yeterli ödeme*

[21] A.g.e., s. 159.
[22] A.g.e., s. 160.
[23] A.g.e., s. 160.
[24] T. B. Mitford, **Biliotti's Excavations at Satala**, Anatolian Studies, Vol. 24 (1974), s. 244. http://www.j-stor.org/stable/3642610, [26.02.2010].

yapılmadığı için, onlar (köylüler) bundan sonra buldukları her önemli objeyi direk olarak bana getireceklerdir.

Bundan sonra British Museum Mütevelli Heyeti buluntuların bulunup bana getirilmesini bekleyecek ya da zaman kaybetmeksizin, (bu objeleri) garantiye almak için burada kazı yapmaya karar verecekler ve böylece öngörülemeyecek olaylar sonucu bahsedilen objelerin elden çıkmasını engelleyeceklerdir".[25]

Sadak kervan yolları güzergâhı üzerinde bulunmaktadır ve özellikle Roma, Bizans ve Komnenoslar döneminde kervanlar için önemli bir duraklama ve güvenlik sağlama noktasıdır. Biliotti, zorlu bir yolculuktan sonra Sadak'a varmış, Kelkit Kaymakamı Biliotti'ye gerekli kolaylıkları sağlayarak emrindeki mutasarrıfı ona refakat etmesi için görevlendirmiştir. Kendisine sağlanan tüm kolaylıklara ve çalışma ortamı rahatlığına rağmen Biliotti devlet görevlilerinin kendisine davranışları hakkında çok iyi şeyler söyleyemeyeceğini belirtir.[26] Biliotti Satak'daki çalışmalarında burasının karakalem haritasını çizmiş, buluntu ve tapınakların şekil ve planlarını kağıda dökmüş, kendisine verilen talimatname uyarınca Yunanca yazıtların kopyalarını çıkartmıştır. Biliotti'nin haritalarının kendisinden çok sonraki araştırmacılar tarafından da kullanılması ne kadar titiz çalıştığını göstermesi açısından önemlidir.

Biliotti, Sadak'daki buluntuları çoğunlukla Roma dönemine tarihler ve burada bulduğu bronz bir heykel başının[27] ve diğer bronz objelerin Sadak'ın sanat ve refah düzeyini göstermesi açısından çok önemli olduğunu belirtmektedir. Yöredeki devlet görevlileri Biliotti'nin tespit ettiği bronz heykelin ve diğer değerli objelerin bulunması için yoğun bir çaba sarf etmişler, Biliotti'nin yönlendirmesi ile kurtarma kazıları yapmışlar fakat Biliotti'nin istediği objeleri bulamamışlardır. Biliotti, Sadak etrafındaki köylülerin burada bulunan malzemeleri devşirerek evlerinde kullandıklarını, evlerin duvarlarında mermerden yontulmuş Dor süslemeli sütunlar ve heykeller gördüğünü söylemektedir.[28]

Edwin Lord Weeks, *"Karadeniz'den İran'a ve Hindistan'a"* adlı eserinde; Trabzon-Gümüşhane-Erzurum-Tebriz arasındaki kervan yolunun bitiş noktasının Trabzon limanı olduğunu ve bu yolun dünyadaki en eski kervan yolu rotası olduğundan şüphe duymadığını, kervanların çoğunlukla gündüz dinlenip, gece yolculuk yaptığını söylemektedir.[29]

E. L. Weeks, Gümüşhane'ye 1892 yılı Temmuz ayında Trabzon'dan yola çıkarak kervan yolu güzergâhını takip etmek suretiyle gitmiştir. Weeks, kendinden önceki seyyahlardan farklı olarak; tüm inceleme ve gözlemlerini Trabzon-Tebriz kervan yolu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Trabzon'dan yola çıktıktan sonra ilk olarak Cevizlik olarak da bilinen Maçka ilçesine gelen Weeks, Maçka'nın uzun caddesinden ve hanlarından bahseder. Daha sonra yoluna devam eden Weeks, Taşköprü'deki hanlarda konaklamıştır ve burasını bitki örtüsünün benzerliğinden dolayı "Türk İsviçresi" olarak isimlendirir. Weeks, Taşköprü'deki bir hana deve kervanlarının girişini, yüklerini boşaltışını uzun uzun tüm detayları ile anlattıktan sonra kervandaki İranlı hacıların hep birlikte gerçekleştirdikleri yerel ritüel hakkında da bilgi verir. İkinci gün yine yeşillikler ve gittikçe uzayan dağ yamaçlarında devam eden yolculuktan sonra zirveye vardıklarını dağın bu yamacında yüzlerine çarpan sıcak güneşin kendilerini yaktığını, termometresinin 105^0 Fahrenhayt (yaklaşık 40^0 C)'ı gösterdiğini söylemektedir.[30] Yolda, içerlere doğru giden Türk piyade bölüklerine

---

[25] A.g.e., s. 244.
[26] A.g.e., s. 226.
[27] Bahsedilen Bronz heykel başı şuanda British Museum'da sergilenmektedir. Mitford, a.g.e., s. 242.
[28] A.g.e., s. 235.
[29]Edwin Lord Weeks, **From The Black Sea Through Persia and India**, Harper & Brothers Publishers, New York, 1896, s. 2.
[30] A.g.e., s. 9-10.

rastladıklarını ve bazen yollarına çıkan kereste taşıyan öküz arabaları nedeni ile beklemek zorunda kaldıklarını da verdiği bilgilere ekler. Weeks, eserinde Gümüşhane hakkında çok fazla bilgi vermez fakat betimlemelerinden Gümüşhane'nin toprak rengi yapılara sahip bir yerleşim olarak tanımlandığını görmek mümkündür.

Weeks, üçüncü gün yolculuk yaptıkları araba çamura battığı ve atlardan bir tanesi ciddi olarak yaralandığı için zorluk çektiklerini söyleyerek daha alçak vadilerden yollarına devam ettiklerini hikâye etmektedir. Geçtikleri yol dar, çamurlu ve bazı yerlerde duvarlar ile desteklenmiştir. Bazı noktalardan arabaların ve dört atın aynı anda geçmesi mümkün değildir. Weeks'in bahsettiği yol Gümüşhane-Bayburt arasında yer almaktadır ve Weeks üçüncü günün gecesini Bayburt'ta geçirmiştir.

William Eleroy Curtis *"Karadeniz Etrafında"* adlı seyahatname niteliğindeki eserinde, Gümüşhane üzerinden geçmekte olan Trabzon-İran ve Tahran Kervan yolundan bahsederek, kervan yolunun Trabzon-Gümüşhane sınırları içerisindeki kısmının aynı zamanda Onbinlerin dönüş güzergâhı üzerinde bulunduğunu ve yüzyıllar boyunca çok iyi şekilde korunduğunu, deve kervanlarının ortalama 1380 kilometre (860 mil) uzunluğundaki mesafeyi gidiş-dönüş yaklaşık altmış günde gidebildiklerini ve 19. yüzyılın başlarında bu yoldan yıllık yirmi bin devenin geçerek yük taşıdığını kaydetmektedir.[31]

19. Yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelmiş olan İngiliz Seyyahlar içinde Kervan yolu hakkında en geniş ve detaylı bilgiyi veren W. E. Curtis'tir. Bununlar birlikte Curtis, Gümüşhane hakkında doğrudan bilgi vermez ve şehrin sosyo-ekonomik, coğrafi yada demografik yapısını Curtis'in verdiği bilgilerden takip etmek olanaksızdır. Curtis'in Trabzon'a geldiği ve kervan yollarını incelediği tarih 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına denk gelir ve Batum limanı 93 Harbin'nde Ruslara terk edildiği, Kafkasları İran'a bağlayan tren yolları yapıldığı ve deniz ticareti tekrar öne çıktığı için Gümüşhane üzerinden Trabzon'a gelen ve giden kervan ticareti de düşme eğilimine girmiştir.

> *"… Böylece Tahran ve Reşt'e yapılan yeni Rus yolları ve Kafkasları boydan boya geçen tren yolu nedeniyle ticaret bu zamana kadar sekiz binden fazla devenin geçmediği Kafkaslar üzerinden geçmeye başlamış ve yön değiştirmiştir.."*[32]

Curtis de seyahatnamesinde diğer soydaşları gibi bölgedeki Ermeni, Yunan nüfusu hakkında abartılı rakamlar vererek Azınlık Okullarının faydalarından bahseder ve bir bakıma yenilerinin kurulmasını teşvik eder.

[31] William Eleroy Curtis, **Araound The Black Sea-Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea, Roumania**, Hodder & Stoughton, New York, 1911., s. 46-47.
[32] A.g.e., s. 46-47.

Değerlendirme

Seyyahların güncelerinden Osmanlı devletinin kendilerine fermanlar vererek topraklarında rahatça ve sınırsız araştırma ve gezi yapmalarına olanak sağladığını görmekteyiz. Hıristiyan Bilgisini Geliştirme Topluluğu, British Museum vb. kuruluşlar tarafından verilen talimatnameler eşliğinde yola çıkan seyyahlar, Osmanlı topraklarına varışlarında oldukça detaylı gözlemlerde bulunmuşlar ve kendilerine verilen görevleri hakkıyla yerine getirmişlerdir. 1840-1900 yılları arasında Gümüşhane bölgesine gelen seyyahların her birinin bölgenin farklı bir özelliğini incelemesi ve bu hususta detaylı bilgi vermesi gezilerin birbirinden bağımsız olmadığını göstermektedir.

1840-1900 yılları arasındaki dönemde o güne kadar önemli bir ticaret rotası olan ve Gümüşhane'den geçerek Trabzon'a ulaşan güzergâh alternatif yolların kullanılmaya başlaması ile önem kaybetmeye başlamıştır. Seyyahların verdiği bilgilere göre; Bahsedilen döneme kadar ticaret yolları güzergâhı ve barındırdığı madenler ile zengin bir kent olan Gümüşhane'nin zenginliği ve refah düzeyi yok olmuş, işsizliğin arttığı kent hızla fakirleşmiştir. Bunun neticesinde de, bu dönemdeki göç yasağının da etkisi ile seyyahların bahsetmiş olduğu kalabalık fakat fakir kent görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Seyyahlar değerlendirmelerinde özellikle Hıristiyan nüfusa dikkat çekmeye özen göstermişler, Ermeni ve Rum nüfus oranlarını abartılı rakamlarla vermeyi tercih etmişlerdir. Bu tercih dönemin İngiliz Hariciye politikaları ile de bire bir uyumludur. Seyyahların büyük kısmı kendi bağımsız iradeleri ile değil, talimatnamelerle görevlendirilerek incelemelerde bulunmuşlar, öncelikle ülkelerinin dış politika karar alıcılarının Osmanlı topografya ve demografik, etnik yapısını tanımasını amaçlamışlardır. Böylece gözlemlerinde çoğunlukla bir seyyah için gerekli objektif olabilme kriterini kaçırmışlardır.

Talimatlar ile yönlendirilmiş tüm yaklaşım ve değerlendirmelerine rağmen, ele alınan dönemde seyyahların güncelerinin satır aralarında bir yabancı gözüyle Osmanlı toplum yapısı ve şehirleşmesi, kültür düzeyi, Gayrimüslimler ile Müslüman vatandaşlar arasındaki ekonomik ve eğitsel uçurumu görebilmek ve dönem hakkında değerlendirme yapabilmek mümkündür. Bununla birlikte bu çeşit değerlendirmeler yapılırken çok dikkatli olunması gerekmektedir çünkü seyyahlar devlet politikalarına aykırı olay ve gözlemleri genellikle görmezden gelmişler, kendi politikaları ile ilgili olanları ön plana çıkartmışlardır.

Gümüşhane sınırları içerisinde çokça tarihi kalıntı ve eser bulunmaktadır. Seyyahların bir kısmı ve özellikle İngiltere'nin Trabzon Yardımcı Konsolosu Billiotti antik döneme ve sonrasına ait buluntuları ortaya çıkartarak British Museum'un envanterine katabilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. Özellikle Billiotti'nin bu çabalarında kısmen başarılı olduğu bilinmektedir.

Son olarak, İngiliz seyyahların Gümüşhane bölgesine olan ilgisi 20. yüzyılda da sürmüş, Anthony Bryer başta olmak üzere, David Winfield, Sallina Ballance, Clark Bruce, June Wainwright gibi İngiliz araştırmacılar 1960'lı yıllardan sonra bölgede geniş saha araştırmaları yapmışlardır. Araştırmalarında özellikle tarihi eserler ve Cumhuriyet öncesi dönemdeki etnik yapı üzerinde yoğunlaşan son dönem araştırmacı-gezginleri de soydaş meslektaşlarının izinden giderek özellikle Yunan tarafgirliği ve hayranlığı geleneğini devam ettirmektedirler.

Kaynakça

Albayrak, Hüseyin vd. **Trabzon Yıllığı 97**, Yayın No: 52, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 1997.

Alkan, Necmettin, "*Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi"*, **History Studies**, Volume 2/I, 2010, s. 82-97.

Alkan, Necmettin, *"Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi"*, **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 611-624.

Anabasis Ksenophon, **Onbinlerin Dönüşü**, Çeviren; Tanju Gökçöl, İkinci Baskı, Sosyal Yayınlar, Ankara, 1998, s. 144.

Bostan, Hanefi, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

Bryer, Anthony vd. **The Post-Byzantine Monuments of the Pontos**, A Source Book, Ashgate Variourum Collected Studies Series: CS707, UK, 2002.

Curtis, William Eleroy **Araound The Black Sea-Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea, Roumania**, Hodder & Stoughton, New York, 1911.

Layard, Austen H., **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon**, London, 1853.

Mitford, Tim **Thalatta, Thalatta: Xenophon's View of the Black Sea,** Anatolian Studies, Vol. 50 (2000), British Institute, Ankara, 2000.

Mitford, Tim B. **Biliotti's Excavations at Satala**, Anatolian Studies, Vol. 24 (1974) http://www.jstor.org/stable/3642610, [26/02/2010].

Sandwith, Humphry, **A Narrative of the Siege of Kars**, London, 1856

Southgate, Horatio, **A Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia,** Vol. I, London, 1840.

Taylor, J.G., **Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh, in 1866,** Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 38 (1868).

Uspenski, F.İ., **Trabzon Tarihi, Kuruluşundan Fethine Kadar**, Çeviren; Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2003.

Washington, John, W. I. Hamilton, *"Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Adressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan, 1st June, 1838"*, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 9, (1839), s. xiii-xxii. hhttp://www.jstor.org/stable/1797711, [11/04/2008].

Weeks, Edwin Lord **From The Black Sea Through Persia and India**, Harper & Brothers Publishers, New York, 1896.